

Water in de Linie

AUTEUR JIKKE BALKEMA

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een nationale schat. Ze verleent kwaliteit aan het landschap en de directe leefomgeving. Hoe inspireren de Nederlandse cultuurhistorie en het water ruimtelijke ontwikkelingen?

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is weer een begrip in Nederland. In de jaren zestig verloor zij haar militaire functie en raakte in de vergetelheid. De onderdelen lagen geïsoleerd en verborgen in het landschap. Forten waren vanaf de openbare weg bijna onzichtbaar. De Waterlinie kreeg nauwelijks publieke belangstelling, want uit het oog is

uit het hart. Van de overgebleven objecten, inmiddels helemaal in het landschap ingebed, wist bijna niemand iets. Na verloop van tijd ontstonden echter initiatieven om de tastbare restanten van de Waterlinie te herwaarderen. Eerst uit de ecologische hoek – de verlaten forten bleken bijzondere natuurwaarden te hebben – maar al snel beseften men dat dit monument een belangrijk onderdeel vormt van de Nederlandse cultuurhistorie. “Bovendien,” zegt Paul Berends, “is de Linie ook planologisch gezien geweldig kansrijk.” Berends is projectcoördinator bij Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW). Dit bureau zorgt samen met provincies, gemeenten, waterschappen en andere belanghebbenden voor de uitwerking van het Rijksbeleid voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het Rijk wil cultuurhistorie laten doorwerken in de ruimtelijke inrichting en heeft de Linie in de Nota Belvedere (1999) en in de Derde Architectuurnota (2000) als Nationaal Project aangewezen. Ze krijgt bovendien erkenning als Nationaal Landschap in de Nota Ruimte (2004): de Waterlinie maakt deel uit van de ruimtelijke hoofdstructuur van Nederland.

Werelderfgoed?

Waarom staat de Nieuwe Hollandse Waterlinie zo in de belangstel-

Fort Vuren. (Bron: Provincie Utrecht, Sector RRE)

ling? "Landschap vormt een belangrijk deel van onze leefomgeving. Een landschap heeft bepaalde kwaliteiten die makkelijk zijn te verliezen, maar moeilijk zijn terug te krijgen," zegt Hans Renes, werkzaam als historisch geograaf bij de Universiteit Utrecht. "Cultureel erfgoed bepaalt de identiteit van een landschap." De waarde van cultuurhistorische objecten wordt vaak bepaald aan de hand van eigenschappen als zeldzaamheid, samenhang en kenmerkendheid. De Waterlinie scoort daarop goed. Het gebruik van door de mens georganiseerde grootschalige waterbarrières is zeldzaam. Wereldwijd zijn er maar een paar voorbeelden van. Het enorme inundatiesysteem zorgt voor een compleet, samenhangend landschap. Daarnaast is de Waterlinie typerend voor Nederland dat internationaal graag geassocieerd wordt met waterbeheersing.

Dit blijkt wel uit de UNESCO Werelderfgoedlijst. Daarop

staan onder andere het voormalig eiland Schokland, de Beemster, het Woudagemaal en de Stelling van Amsterdam. Al in 1995 is de Hollandse Waterlinie op de Voorlopige Lijst van het Werelderfgoed geplaatst, maar de officiële aanvraag schiet helaas niet op, vertelt Renes. "Per jaar worden slechts een paar aanvragen gehonoreerd. Op dit moment geeft UNESCO de voorkeur aan voorstellen van landen met relatief weinig cultureel erfgoed en bovendien is het aantal aanvragen flink gestegen. Een Nederlandse aanvraag wordt maar eens in de paar jaar geaccepteerd."

Acceptatie voor de Werelderfgoedlijst beschermt een monument niet, maar geeft een land de (morele) verplichting daar zelf voor te zorgen. Nederland werkt aan bescherming van de Linie volgens het Belverdere-adagium 'behoud door ontwikkeling'. Dit betekent dat de Linie in de toekomst een landschappelijke, cultuurhistorische en natuurlijke functie behoudt en bewaard blijft als herkenbare ruimtelijke eenheid. In samenhang hiermee zal de recreatieve, dus economische, betekenis moeten toenemen. Deze visie is vastgelegd in het Linieperspectief Panorama Krayenhoff (2003). "Op dit ogenblik wordt alles uit de kast gehaald om tot een goede programmering te komen van concrete uitvoeringsprojecten. Daarmee is een belangrijke transitiefase bereikt: we gaan van visie naar uitvoering," zegt Paul Berends.

Strategische watermachine

Berends: "Het Linieperspectief richt zich globaal op behoud van het typische Linieprofiel: een herkenbare hoofdverdedigingslijn met open velden aan de oostkant (de voormalige inundatiegebieden) en landschappelijke of stedelijke verdichting in het westen (het verdedigde gebied). Deze grens is vaak een verscholen, bedekte defensielijn die vele forten en bunkers onderling verbindt. Zo ontstaat een ruim 85 kilometer lang kronkelig spoor van verdedigingswerken van het IJsselmeer tot de Biesbosch."

Aan de oostzijde mocht van oudsher niet gebouwd worden. Ruim een eeuw beperkte de Kringenwet uit 1853 nieuwbouw met de zogenoemde Verboden Kringen. Men wilde een vrij schootsveld houden. Alleen houten huizen werden toegestaan en die typeren nog steeds het landschap rond de forten en batterijen. Zonder de Kringenwet is de oostzijde echter kwetsbaar: de druk op open gebied wordt steeds groter. In de Nederlandse poldercultuur is veel onderhandelbaar en wordt er al snel gebouwd. "De Waterlinie kan zorgen voor een versterking van de contouren: 'rood' is 'rood' en 'groen' blijft 'groen'. Maar de overheid moet wel het lef hebben om bepaalde gebieden open te houden en daar stringent aan vast te houden," vindt Renes. Berends voegt toe: "Het streven naar openheid als landschappelijke kwaliteit is zeldzaam, omdat de strijd om de ruimte voor gebruiks-

functies steeds heviger wordt. Rust, vrije horizon en ruimte zijn bijna taboes geworden. De Waterlinie vormt een historisch argument om de openheid van de voormalige, laag gelegen inundatievlakken zoveel mogelijk te ontzien bij de – hier en daar schaamteloze – stedelijke uitbreidingen. Het projectbureau NHW roept op om daar niet te bouwen. En als het echt niet anders kan, probeer dan de historische patronen van het landschap terug te laten komen in het ontwerp."

Het Linieperspectief omschrijft de Nieuwe Hollandse Waterlinie als een 'strategische watermachine'. Deze markante typering geldt voor de tijd dat de Linie nog in gebruik was als verdedigingswerk, maar is ook op de nieuwe ontwikkelingen in het gebied van toepassing. 'Nederland leeft met water' is

een actueel thema. "We moeten ruimte maken voor waterberging," roept Peter Timofeeff vanuit zijn badkuip. De (her)inrichting van het linielandschap biedt mogelijkheden om behoud van cultuurhistorie en het nieuwe waterbeheer met elkaar te verenigen en zo bij te dragen aan de (regionale) wateropgave. Daarnaast zal bij de uitwerking van ruimtelijke plannen ook invulling gegeven worden aan twee andere ambities van Panorama Krayenhoff: de Linie moet onderdeel worden van het collectieve geheugen en bijdragen aan het historisch besef en de regionale identiteit. Bovendien moet de ecologische functie van de Linie worden versterkt. Met de invalshoeken 'rood', 'groen' en 'blauw' willen de betrokken partijen de oude Liniestructuur nieuw leven inblazen. Berends is razend enthousiast. "Met de veelzijdigheid van de Waterlinie neemt de kans op ontwerpsynergie rond de tekentafel toe: verschillende ruimtelijke functies kunnen elkaar versterken. Het domein van de Waterlinie vormt als het ware een kanspalet voor de ontwikkeling van historisch toerisme, natuurgebieden en wateropvang en schept mogelijkheden voor een heel bijzondere inrichting bij stedelijke uitbreiding."

De Hollandse Waterlinie (1750–1963)

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een van Nederlands bijzondere verdedigingslijnen, die Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in tijden van oorlog beschermde tegen vijanden uit het oosten. Via een ingenieus systeem van dijken, sluisen en kanalen konden laag gelegen weilanden onder water gezet worden (inundatie), waardoor een onoverbrugbare hindernis ontstond. Een laagje water van veertig à vijftig centimeter was genoeg om de ondergrond aan het zicht te onttrekken. Het was te ondiep om te bevaren en het land werd onbegaanbaar voor soldaten, voertuigen of paarden. De doorgangen (accessen) op hogere, droge gronden verdedigde men met forten, schansen, batterijen en oude vestingsteden. Water was een unieke bondgenoot in de strijd tegen elke denkbare vijand.

De Oude Hollandse Waterlinie liep tussen Muiden en Gorinchem. Hiermee lukte het de Republiek om in het Rampjaar (1672) de opmars van het Franse leger te stoppen. In 1815 besloot Koning Willem I op advies van Cornelis Krayenhoff, inspecteur-generaal der Fortificaties, dat Utrecht in de Linie moest worden opgenomen. Er werden nieuwe forten gebouwd om de Linie naar het oosten uit te breiden. De uitvinding van nieuw type geschut en granaten maakte vele, vaak kostbare aanpassingen en veranderingen van de Waterlinie noodzakelijk. Zo ontstond geleidelijk de Nieuwe Hollandse Waterlinie: 85 kilometer lang, van Muiden tot de Biesbosch. Hoewel zij drie keer in staat van verdediging is gebracht, heeft de linie haar verdedigende kwaliteit nooit echt kunnen bewijzen. In 1963 verloor de Nieuwe Hollandse Waterlinie definitief haar militaire functie. De onderdelen bleven in bezit van Defensie.

Koersen in de uitvoering

"Bijvoorbeeld in Munnikenland, westelijk van Zaltbommel, ontstaan op het snijpunt van Waal en Waterlinie bijna magische inrichtingskansen," stelt Berends. Het karakteristieke rivierlandschap heeft een waardevolle stroomdalflora en wordt slechts beperkt gebruikt voor landbouw. Fort Slot Loevestein, waaruit Hugo de Groot in 1621 in een boekenkist ontsnapte, is een toeristische trekpleister. Het fort grendelde samen met Vesting Woudrichem en Fort Vuren de Waal, de Maas, de dijken en de uiterwaarden af. De voorgenomen maatregelen in het kader van het project 'Ruimte voor de Rivier' hebben grote gevolgen voor dit gebied. "En daarin ligt het geheim van de meerwaarde," legt Berends uit. "Rivierverruiming vormt een belangrijke motor voor het omringende Liniegebied. Het zou kunnen dat Loevestein in de toekomst permanent een eiland wordt, wat de toeristische aantrekkingskracht van het gebied zou verhogen. Meer landinwaarts worden de voorgenomen ingrepen bij de Noordwaard (rivierverruiming) en Munnikenland (dijkverlegging) via de hoofdverdedigingslijn van de Hollandse Waterlinie met elkaar verbonden. Een lint van cultuurhistorie koppelt regiobelang aan beveiliging tegen hoog water. Dijkverlegging, restauratie van de forten, recreatiemogelijkheden en nieuwe natuur, maar ook onderwerpen als buitendijks bouwen, waterfronten, doorsnijdende infrastructuur en verplaatsing van bedrijventerreinen worden ineens met elkaar in verband gebracht."

Algemeen gesproken moet het 'liniebewustzijn' groter worden. De Waterlinie moet zichtbaarder worden gemaakt. "Hier stuiten we echter op een dilemma", aldus Renes. "Namelijk op gewetensconflicten over hoe de Linie ontsloten moet worden. Toeristische ontsluiting kan strijdig zijn met haar verborgen karakter. Men is geneigd de Waterlinie te opvallend te maken en er te veel bordjes bij te zetten. De kracht van de Waterlinie schuilt in de bijna onzichtbare structuur: ze is er wel, maar je ziet haar niet! Alleen in werking is de Linie goed zichtbaar. Dit is op te lossen door forten, batterijen en andere onderdelen enkel vanuit het westen te ontsluiten. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is dit goed te verantwoorden: zichtbaar en toegankelijk vanuit het verdedigde gebied, onzichtbaar voor de vijand uit het oosten."

Steeds meer forten worden ingericht als informatiecentrum of tentoonstellingsruimte. Er kan gewandeld worden langs kades, dijkes en andere inundatiewerken en een fietsroute langs de gehele verdedigingslinie behoort tot de mogelijkheden. De Waterlinie wordt een gebruiksvoorwerp. Dat is goed, maar ook hierin schuilt gevaar. "Het is natuurlijk wel van belang om niet overal in Nederland dezelfde voorzieningen te treffen, maar te kiezen voor de versterking van de eigenheid van een gebied. Als we kritisch naar het Linie-landschap kijken dan zien we op een aantal plekken geen historisch panorama zoals de oude Cornelis Krayenhoff zich dat wenste," zegt Paul Berends. "Geconcentreerde activiteit in een paar forten en verder slechts extensief gebruik," suggereert Hans Renes. Daarvoor is coördinatie nodig.

Van visie naar uitvoering

Aan plannen, ambities, intenties en programma's geen gebrek, maar nu moet de visie van Panorama Krayenhoff omgezet worden in concrete projecten. Ondanks het enthousiasme komt dat slechts aarzelend op gang. "Er zijn veel partijen bij betrokken die zich allemaal moeten inzetten volgens een nieuwe benadering met cultuurhistorie als uitgangspunt. Daarbij moet niet alleen vanuit beleid naar het gebied worden gekeken, maar de kijkrichting ook worden omge-

draaid: het gaat om de uitvoering, om handelen. Handelen vanuit de kwaliteitseisen van het gebied binnen de voorwaarden van de verschillende (rijks)paradigma's levert nieuwe mogelijkheden op, zo blijkt uit het voorbeeld over Munnikenland. Door verschillende belangen in samenhang te beschouwen, kunnen de projecten 'Ruimte voor de Rivier' en 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' elkaar hier geweldig versterken! Mits niet alleen door de 'rijksbril' wordt gekeken en maatregelen herkenbaar worden gemaakt voor lokale partijen. Daar maakt het Projectbureau NHW zich sterk voor."

De totale herstel- en inrichtingskosten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bedragen tot 2020 ruwweg 700 miljoen euro. Dit geld komt deels uit overheidsbijdragen, maar moet ook zelf verdiend worden. Het aandeel hiervan is nog onzeker. Daarnaast kan verevening een belangrijk hulpmiddel worden. Het idee is dat kwetsbare deelprojecten worden gefinancierd met winstgevendende deelprojecten, zodat uiteindelijk het gehele project financieel haalbaar wordt. In hoeverre dit systeem van kostenspreiding daadwerkelijk gaat werken, moet blijken.

De inrichting van Nederland ontwikkelt zich als een ware tyfoon. Infrastructuur versnipperd het landschap, bebouwing verdicht en open ruimte wordt steeds spaarzamer. Berends waarschuwt: "We moeten oppassen dat de Waterlinie niet opnieuw en deze keer voor goed verdwijnt. De ontwikkeling van rode en grijze functies verloopt niet synchroon met de groene en blauwe invulling. Je zou kunnen zeggen: de economie haalt de ecologie keer op keer in. Voor je het weet pakt dat voor het gebied slecht uit. De Waterlinie laat zien dat er desondanks verrassende mogelijkheden zijn om het landschap duurzaam te ontwikkelen en te behouden dankzij die markante, militaire structuur en identiteit. Het komt aan op een uitgekende balans tussen toelatings- en ontwikkelingsplanologie. Om die potentie te realiseren is sturingskracht nodig van het rijk, de provincies, het projectbureau en ook van de waterschappen." Water in de Linie zorgt voor kwaliteit en is een verrassend inrichtingselement. De komende jaren zal blijken of het verhaal sterk genoeg is om de plannen en tekentafelschetsen ook echt tot uitvoering te brengen.

Paul Berends is namens het directoraat-generaal Water van het ministerie van Verkeer en Waterstaat projectcoördinator bij het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hij werkt met name aan de verankering van water in ruimtelijke vraagstukken. Hans Renes is als historisch geograaf werkzaam aan de Faculteit der Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht en de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceert over de relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening. Jikke Balkema studeert fysische geografie aan de Universiteit Utrecht. Zij is als gastredacteur bij de totstandkoming van dit nummer betrokken.

Literatuurselectie

Luiten, E. et al (2003) Panorama Krayenhoff. Linieperspectief. Utrecht: Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (2006) Wat is de Nieuwe Hollandse Waterlinie? <www.hollandsewaterlinie.nl> Laatst bezocht: maart 2006.

Will, Chr. (2003) Sterk water. De Hollandse Waterlinie. Utrecht: Uitgeverij Matrijs.